

Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) İstanbul'da İbrani Matbuatı

Yasin Meral*

Giriş

Matbaa, ilk olarak Johann Gutenberg tarafından Mainz'de (Almanya) kurulmuştur. Gutenberg, 1445'te matbaacılık faaliyetlerine başlamış ve matbaa malzemelerini iyileştirerek 1455 yılında Kitab-ı Mukaddes'in basımını tamamlamıştır. Böylece matbaada basılan ilk eser Kitab-ı Mukaddes olmuştur. Matbaanın icadıyla birlikte fikirlerin çok hızlı bir şekilde Avrupalı topluluklar arasında dolaşımı sağlanmıştır.

Matbaanın icadı, Avrupa'daki Yahudilerin memnuniyetle karşıladıkları bir gelişme olmuştur. Gutenberg'ten sonra çok kısa bir süre sonra Yahudi işletmeciler matbaalar açarak başta dini eserler olmak üzere pek çok kitap basımına girişmişlerdir. Yahudiler tarafından matbaada basılan ilk İbranice eserler, Roma'da 1469-1472 yılları arasında Ovadya, Menasşe ve Benyamin kardeşler tarafından basılmıştır.¹ Bu eserler arasında Tevrat tefsiri, İbn Meymun'un *Delâletü'l-Hâvin* adlı eserinin İbranice çevirisi, Natanel ben Yehiel'in *Sefer ha-Aruh* isimli İbranice sözlüğü, David Kimhi'nin *Sefer ha-Şoraşim* isimli İbranice sözlüğü ve Şlomo ibn Adret'in fetvaları gibi çalışmalar mevcuttur. Bu eserlerin üzerinde herhangi tarih kaydı bulunmamaktadır. Üzerinde tarih kaydı olan ilk İbranice kitap ise 1475 yılında Reggio Calabria'da (İtalya) Avraham ben Garton tarafından basılan Rabbi Şlomo Yitshaki'nin (Raşi, ö. 1105) Tevrat tefsiri ve Ya'kov ben Aşer'in (ö. 1340) *Arbaa Turim* adlı eseridir.²

İtalya, Avrupa'daki Yahudi toplulukları arasında matbaayı ilk kullanan yer olarak öne çıkmaktadır. 1470'li yıllardan sonra Avraham Conat, Avraham ben Hayyim ve Soncino ailesi matbaacılık faaliyetlerine başlamıştır. Bu ailelerden özellikle Soncino ailesi, matbaacılık faaliyetleriyle meşhur olmuştur. Matbaanın kurucu

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, yasinmeral1979@gmail.com ORCID:0000-0001-5794-721X

1 Simon Eliot, Jonathan Rose (ed.), *A Companion to the History of the Book*, Wiley-Blackwell Publishing, Hong Kong 2009, ss. 156-157; Manule Jose Pedrasa Gracia, "Minor Printing Offices in Fifteenth and Sixteenth-Century Aragon: Híjar, Huesca and Épila", *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe*, ed. Benito Rial Costas, Brill, Leiden 2013, s. 311.

2 David Werner Amram, *The Makers of Hebrew Books in Italy*, Edvard Stern Publishing, Philadelphia 1909, ss. 21-28; Gracia, "Minor Printing Offices in Fifteenth and Sixteenth Centuries", s. 311.

ismi Yeşua Şlomo Soncino, önce yeğenleri Gerşom ve Şlomo ile çalışmış daha sonra Papalığın baskısıyla Napoli şehrine kaçarak faaliyetlerine orada devam etmiştir. Gerşom Soncino, İtalya'nın farklı şehirlerinde tek başına matbaacılık faaliyetlerini sürdürmüştür. O, son olarak Selanik'e oradan da İstanbul'a geçmiş ve faaliyetlerine İstanbul'da devam etmiştir. Soncino, bu sürecin sonunda Selanik'e, sonra da İstanbul'a yerleşmiştir. Kaynaklarda Martin Luther'in Tevrat'ı Almancaya çevirirken esas aldığı nüshanın da Gerşom Soncino'nun bastığı Tevrat olduğu nakledilmektedir.³ Yahudiler arasında matbaacılık faaliyetleri İtalya'ya ek olarak 1480'li yıllarda İspanya'da, 1490'lı yıllarda da Portekiz'de başlamıştır.

I. Tanzimat Öncesi İstanbul'da İbrani Matbuatı

Osmanlı topraklarında ilk matbaa, David ve Şmuel ibn Nahmias kardeşler tarafından 1493 yılında kurulmuştur. Bu matbaa aynı zamanda Ortadoğu'da ve İslam dünyasında kurulan ilk matbaa özelliğini taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nde, Yahudilerin dışında Ermeniler 1567'de⁴, Rumlar da 1627'de İstanbul'da matbaa kurmuşlardır. 1492 yılında İspanya'dan sürülen Yahudilerin birçoğu Osmanlı topraklarına yerleşmişlerdi. İlk matbaayı kuran David ve Şmuel Nahmias kardeşler de sürgünle birlikte İstanbul'a yerleşen İspanya Yahudilerindendir. Gerek İspanya'dan gelen Yahudilerin gerekse İstanbul'da yaşamakta olan Bizans'tan kalma Romanyot⁵ Yahudilerin matbaa konusundaki duyarlılığı dikkat çekicidir. Örneğin, Romanyot Yahudilerin hahambaşısı Rabbi Eliyahu ben Benyamin ha-Levi, Nahmias kardeşlere matbaacılık faaliyetlerinde maddi destek sağlamış ve faaliyetlerini teşvik etmiştir.⁶ Hahambaşı Rabbi Eliyahu, bununla da yetinmemiş Nahmias kardeşlerin matbaasında basılan ilk kitap olan *Arbaa Turim*'in editörlüğünü yapmıştır.

İspanya'da sürgün edilen Yahudiler Osmanlı Devleti'ne sığındıklarında Romanyot Yahudiler ile Sefarad Yahudileri arasında ciddi anlamda bir kültür farklılığı vardı. Bu farklılık kılık kıyafetten dile, ibadet ve ritüellere kadar hemen hemen hayatın her alanını kapsamaktaydı. Sefarad Yahudileri İspanyolca konuşurken, Romanyot Yahudiler Grekçe konuşmaktaydı. İlginç bir şekilde o dönemde İstanbul'da yaşamakta olan Romanyot Yahudiler, İspanya'dan gelen Yahudilerin sayıca fazla olmasından dolayı zaman içerisinde erimişlerdir. Sefarad Yahudileriyle Romanyot

3 Adri K. Offenberg, "Printing", *The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture*, ed. Judith Baskin, Cambridge University Press, New York 2011, s. 495.

4 Ermeni matbaacılığıyla ilgili bkz. Teotoros Lapçinciyen, *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, Bizzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2012.

5 İstanbul'un fethinden önce şehirde bulunan Bizans Yahudileri.

6 Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Küsta*, Magnes Press, Kudüs 1967, s. 17.

Yahudiler karşılaştırdıklarında, Sefarad Yahudilerinin İstanbul'daki Romanyot Yahudilerine kıyasla çok daha bilgi sahibi ve entelektüel alt yapıları olan insanlar oldukları görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında İspanya'dan gelen Yahudiler, kendileriyle birlikte hem büyük bir kültürel miras hem de sandıklar dolusu kitaplar getirmişlerdir. İstanbul'un önde gelen Yahudi âlimlerinden Yosef Trani (ö. 1639) bu kültür aktarımını şu sözlerle dile getirmektedir: "Kastilya'dan gelen hahamlar sayesinde Osmanlı topraklarında Tevrat eğitimi gelişti. Safed'de insanlar, 'Bu hahamları ve bilge insanları sürdürdüğü için İspanya krallarına müteşekkik olmalıyız', diyorlar. Zira onlar buralara geldiler ve Tevrat eğitimi eski muhteşem günlerine döndü."⁷

Yahudiler, matbaayı sahiplenmişler ve onu Tevrat'ın emirlerinin daha hızlı yayılması için bir araç olarak görmüşlerdir. Fakat Avrupa'da pek çok alanda zorluk yaşayan Yahudiler, matbaacılık faaliyetlerinde de çok ciddi sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Bunlardan birisi matbaacılık faaliyetlerinde Hıristiyanlarla rekabet ve devletlerin Hıristiyanlardan yana tavır almaları, diğeri de Yahudi matbaalarında basılan eserlere uygulanan sansürdür. Avrupa'ya kıyasla Yahudi matbaacıların bu iki konuda da Osmanlı'da çok rahat ettikleri ve herhangi bir sansürle karşılaşmadıkları görülmektedir. Avrupa'da kitapların kapaklarına mecburi bir şekilde bölgenin yöneticisine yavan kısa bir övgü yazmak zorunda olan Yahudiler, İstanbul'da basılan eserlerin kapaklarında Osmanlı padişahlarına övgüler dizmekte ve İstanbul'un selameti için dua etmektedirler. Bu durum sadece bastıkları kitapların kapaklarında değil, içeriklerinde de görülmektedir. 1492'de İspanya'dan sürülerek büyük bir travma yaşayan ve yurtsuz kalan Yahudilerin, Osmanlı'ya sığınmalarından sonra Osmanlı Devleti için dua etmeleri ve askeri zaferleriyle memnuniyet duymaları çok sık rastlanan bir durumdur.⁸

İstanbul'da basılan eserlerin çoğunluğu dini nitelikli eserlerdir. Bu durumun temel sebebi, matbaacılık faaliyetlerini yürüten insanların pratik ve pragmatik sebeplerden ötürü hahambaşılıkla koordineli bir şekilde çalışmış olmalarıdır. Zira kitaplar üzerinden hem bir gelir elde edilecek hem de o kitaplar hahamlar nezdinde meşru, okunabilir kitaplar olarak kabul görüp piyasaya çıkabilecektir. Nitekim ilerleyen süreçte İstanbul hahamlarının onay ve tavsiye mektupları da kitapların girişine yerleştirilmiştir. Erken dönemde din dışı alana ait önemli

7 Yosef ben Moşe Trani, "Hakdama", *Tsafnat Pa'neah*, Venedik 1648. Ayrıca bkz. Joseph Hacker, "The Intellectual Activity of the Jews of the Ottoman Empire During the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, ed. Isadore Twersky&Bernard Septimus, Harvard University Press, Cambridge 1987, s. 95.

8 İstanbul'da basılan kitaplarda Osmanlı Devleti ve Türklerle ilgili bilgiler için bkz. Yasin Meral, *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı*, Divan Kitap, İstanbul 2016, ss. 109-115.

faaliyetler Soncino matbaasında gerçekleşmiştir. Rüya tabiri, şövalyelik romanı, matematik vs. gibi eserler çok rağbet görmese de basılabilmektedir. Fakat kitapların formlar halinde cumartesi günleri sinagoglarda pazarlandıkları düşünüldüğünde okuyucu kitlesinin talepleri göz önünde bulundurulurken dini kitaplara ağırlık verildiği görülmektedir. Buna rağmen, kitapları cumartesi günü sinagoga ibadete gelen Yahudi cemaatine satmanın etik olmayan bir durum olduğu şeklinde hahamlar arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştır.⁹

Osmanlı'daki matbaacılık faaliyetlerine bakıldığında da bu faaliyetlerin bir aile şirketi görüntüsü verdiği görülmektedir. İlk matbaayı kuran Nahmias kardeşler, bu faaliyetleri akrabaları ve çalıştırdıkları kişilerle 1530'lara kadar sürdürmüşlerdir. Finansal imkânı yeterli olmayan ve mesleki kabiliyeti olmayan bazı girişimciler de mevcut matbaaların imkânlarından faydalanarak, bir nevi o matbaaları kiralayarak, matbaacılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 1530'lu yıllardan sonra da Soncino ailesinin matbaacılık faaliyetlerinde adeta tekel oluşturduğu görülmektedir. Soncino ailesini müteakiben Ya'beths kardeşler, ardından Franco ve Yona ben Ya'kov ailesi İstanbul'da öne çıkan matbaacı ailelerdir.

II. Tanzimat Dönemi'nde İbrani Matbuatı

İstanbul'da Tanzimat öncesinde kurulan bazı matbaalar Tanzimat döneminde de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 1808 yılında Yitshak ben Avraham Castro tarafından kurulan İbrani matbaası bu türden bir matbaadır. Bu matbaada 1808 yılında *Tikuney Zohar* adıyla bir eser basılmıştır. 1823 yılına kadar eser basmadığı görülen matbaada 1823 yılında yeniden eser basımı başlamıştır. Bu yıldan sonra basılan kitapların üzerinde "Yitshak de Castro ve Oğulları" şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Kitapların basıldığı matbaa yeri olarak "el Saray de İngiliz (İngiliz Sarayı)"¹⁰ ifadesi yer almaktadır. Kitapların dizgisini kendi evinde yapan Castro, matbaa olarak İngiliz sarayını kullanmıştır. Bu matbaada daha çok İbraniceden tercüme edilmiş Ladino eserler basılmıştır. Bunlar arasında *Ben Sira*, *Sefer ha-Yaşar* ve *Kav ha-Yaşar* gibi eserlerin yanında farklı fetva ve vaaz kitapları zikredilebilir. Bu matbaada basılan en ilginç eserler ise Hıristiyanlığa ve İngilizlerin misyonerlik faaliyetlerine karşı yazılmış iki kitaptır. 1848 yılına kadar faaliyette olan matbaa, Yitshak Castro'nun hayatını kaybetmesiyle kapanmıştır.¹¹

9 Meral, *İstanbul'da Yahudi Matbuatı*, ss. 70-72.

10 Bu ifadeyle İngiliz büyükelçiliğinin kastedildiği düşünülmektedir. Bkz. Gad Nassi, "Amplified Glossory of Book Printing", *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, ed. Gad Nassi, The Isis Press, İstanbul 2001, s. 101.

11 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 54.

1849 sonrasında İstanbul'da iki İbrani matbaacısı olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, Nisim de Castro; diğeri de Moşe de Castro adıyla bilinmektedir. Bu kişilerin Yitshak Castro'nun oğulları olduğu ve babalarının ölümünü müteakip kendilerine müstakil matbaalar açtıkları anlaşılmaktadır. Nisim Castro'nun matbaasında 1849-1850 yıllarında üç kitap basılmıştır. Bu kitaplardan ikisi İbranice biri de Ladino dilinde basılmıştır. Moşe de Castro'nun matbaasında ise biri 1849'da biri de 1862'de olmak üzere iki İbranice eser basılmıştır. Bu matbaa, Castro matbaası adıyla devam etmiş ve biri 1877 diğeri de 1925 olmak üzere iki Ladino kitap basılmıştır.¹²

Bu dönemde Ortaköy'de de Yahudi matbaaları bulunmaktadır. Nitekim 18. yüzyılda Ortaköy'de Yona ben Yakov Aşkenazi'nin matbaasının faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Burada 1822 yılında Ermeni işletmeci Arapoğlu Bogos tarafından İbrani matbaası kurulmuş ve 1833 yılına kadar faaliyet göstermiştir.¹³ Bu matbaada İbranice ve Ladino dilinde on sekiz eser basılmıştır. Bu matbaada basılan eserler Ermeni müteşebbislerin kendi faaliyetleri çerçevesinde değil, Yahudilerin talepleri doğrultusunda basılmıştır. Bunlar arasında İstanbul'daki ana damar geleneksel Rabbani Yahudilerin ileri gelen ilim adamları olduğu gibi Karaî cemaatinin gerek İstanbul'dan gerekse Kırım'dan getirerek bastıkları eserler de yer almaktadır.¹⁴

Yitshak Castro ve Arapoğlu Bogos'un matbaasına ek olarak Yakov Halevi ve Yosef Anavi adlı iki Yahudi tarafından ortaklaşa bir matbaa daha açılmıştır. Bu matbaada 1824 ve 1827 yıllarında Eliezer Papo'ya ait *Pele Yoets* ve Avraham ben Avigdor'a ait *Zahhor le-Avraham* isimli iki eser basılmıştır. Yine bu dönemden Aharon Fermon ve arkadaşları tarafından kurulan bir matbaada, *Pirke de-Rabbi Eliezer* (1824) Ladino çevirisiyle basılmıştır. O dönemle ilgili kayıtlardan biri de dizgici olarak görev yapan Nissim Hayyim Piferno'nun evinde kitap dizgileri yaparak farklı matbaalarda bastırıldığına dair kayıttır. Piferno'nun 1857-1863 yılları arasında altı adet ahlak/etik kitabının dizgisini yapıp Yahudi, Ermeni ve Rum matbaalarında bastırıldığı bilinmektedir.¹⁵ Bu kitaplar arasında *Libriko de Modaa*, *Marpe le-Nefeş* ve *Mekor Hayim* isimli kitaplar zikredilebilir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak Yahudi cemaati de her alanda zayıflamıştır. Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerindeki nüfuzları

12 Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 55.

13 Arapyan ailesinin matbaacılık faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Teotoros Lapçincian, *Baskı ve Hatı: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2012, ss. 86-94.

14 Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 55.

15 Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, ss. 55-56.

artıkça bu durum Yahudi cemaatinde de etkisini göstermiştir. Tanzimat dönemi ve sonrasında, 1860 yılında Paris'te kurulan *Alliance israélite universelle* isimli Yahudi kuruluşu Osmanlı Yahudileri üzerinde ciddi anlamda etkili olmuştur.¹⁶ İbrani ve Ladino'nun etkisi iyice zayıflamış ve Yahudiler arasında Fransızca ve İngilizce gibi diller çok revaç bulmuştur. Yahudi cemaatlerin sekülerleşmesi hızlanmış ve dini eğitimden ziyade seküler eğitim talepleri çoğalmıştır. Benzer şekilde İstanbul'un, Ortadoğu'nun İbrani matbaacılığındaki merkezi şehri olma konumu da yerini yavaş yavaş Kudüs'e bırakmıştır. 1841'te Kudüs'te kurulan ilk İbrani matbaası zamanla İbrani matbaacılığının merkezi olmaya başlamıştır. İstanbul Yahudi cemaati bu dönemde büyük ölçüde Ladino dilinde üretim yapmış ve eğitim dili olarak Ladino'yu kullanmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İbrani harfleriyle Ladino olarak basılan kitaplar da Ermeni ve Rum matbaalarında basılmıştır.

İstanbul'da 1850'lilerden itibaren İbrani harfleriyle kitap basan Hıristiyan matbaacılar arasında Alfred Churchill, Boyacıyan, Minasyan, Philipides, Biberyan, Byzantes de Policrites, Nomismatides, Aristobolos ve Thomayides gibi Ermeni ve Rum matbaacılar zikredilebilir.¹⁷ 1860'lardan itibaren de Ladino gazeteler basılmaya başlanmıştır. Bunlar arasında en meşhurları *El Telegrafo*, *El Tiempo*, *El Nasyonel* gazeteleridir.¹⁸ Bu dönemin önemli olaylarından birisi de 1865 tarihinde yürürlüğe giren Hahambaşılık Nizamnamesi'dir. Ladino dilinde hazırlanan ve Türkçeye çevrilen bu nizamnamede hahambaşının seçimi, görevleri, meclis-i umumi, meclis-i cismani ve meclis-i ruhani'nin seçimi ve görevleri gibi hususlar yer almaktadır.¹⁹

Tanzimat dönemi pek çok açıdan Osmanlı Devleti'nin Batı'ya ayak uydurmaya çalıştığı bir dönem olup idari, ticari, siyasi, hukukî düzenlemeleriyle öne

16 Detaylı bilgi için bkz. Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews, The Alliance Israelite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1990, ss. 25-46; Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York University Press, New York 1991, ss. 163-166.

17 Yaron ben Naeh, "Hebrew Printing Houses in the Ottoman Empire", *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, ed. Gad Nassi, The Isis Press, İstanbul 2001, s. 85; Yaari, *ha-Defus ha-Ivri be-Kušta*, s. 57.

18 Matthias B. Lehmann, *Ladino Rabbinic Literature&Ottoman Sephardic Culture*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2005, ss. 46-47; Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, ss. 181-187.

19 Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, ss. 189-192; Naim Güleriyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 2011, ss. 152-153; Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, ss. 166-170.

çıkılmaktadır. Bu dönemin ruhuna paralel olarak İstanbul'daki Yahudi cemaati de bazı yeni gelişmelerle yüzleşmiş ve kendi içerisinde çok ciddi kavgalar yaşamıştır. Bu kavgalar devlet görevinde olan ya da nüfuz sahibi Yahudiler arasında Yahudi çocuklarının eğitiminin nasıl olacağı konusunda da yaşanmıştır.²⁰

III. Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da Basılan İbranice ve Ladino Kitaplar

İstanbul'da Yahudi matbaası konusunda en temel kaynak olan Avraham Yaari'nin kitabında Tanzimat Dönemi'nde Yahudiler tarafından pek çok çalışmanın basıldığı kaydedilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları risale, bazıları kitap bazıları da gazetedir. Bu dönemde basılan eserler kronolojik sırayla şunlardan oluşmaktadır:²¹

1-Şemen Roş (1839): Rafael Avraham Şakî tarafından kaleme alınmıştır. Tevrat merkezli vaazlar içermektedir. Yitshak de Castro ve çocuklarına ait matbaada basılmıştır. Kitabın kapağında İbranice "İstanbul'da, Tanrı bu şehri korusun, efendimiz Sultan Abdulmecid'in hükümdarlığı zamanında, sultanın şanı yüce olsun, 1839 yılında basılmıştır" ifadelerine yer verilmektedir. Elli sekiz yapraktan oluşmaktadır. Eserin son kısmında, kitapta geçen Tevrat pasajlarının ve Talmud anlatımlarının indeksi yer almaktadır. Son sayfada da baskı hataları yer almaktadır. Kitabın 46-47. yapraklarında müellifin oğlu Baruh Yeruşalmî'nin mukaddimesi bulunmaktadır.²²

2-Şulhan Aruh de Moedim (1840): Yosef Karo'ya ait Yahudi hukuk kitabı olan Şulhan Aruh'un bayramlar ve özel günlerle ilgili bölümüdür. Yitshak Castro'nun matbaasında basılmıştır. Eserin dili İbranice, kapak ise Ladino'dur. Yirmi beş yapraktır.²³

3-Şemen ha-Mişa (1840): Şmuel ben Moşe Hayim'e ait bir eser olup İbn Meymun'un *Mişne Tora* isimli eserine şerh ve yorumlardan oluşmaktadır. Girişte müellifin mukaddimesine ayrılmıştır. Eser, yüz otuz beş yapraktır. Yitshak Castro'nun matbaasında basılmıştır.²⁴

20 Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, ss. 165-167; Rodrigue, *French Jews Turkish Jews*, ss. 38-46; Gülyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, ss. 151-152; Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, ss. 147-149.

21 Bu liste Yeşa'yahu Vinograd ve Avraham Yaari'nin eserleri esas alınarak hazırlanmıştır. İçerik bilgileri tarafımızdan zenginleştirilmiştir.

22 Yeşa'yahu Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, ha-Mahon le-Bibliyografya Memuḥşevet, Kudüs 1994, c. 2, s. 619, no: 696; Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 235, no: 517.

23 Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, c. 2, s. 619, no: 697.

24 Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 235, no: 518; Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, c. 2, s. 619, no: 698.

4-Tefilot (1840): Tam basım tarihi bilinmemektedir. 1840 ve sonrasında basıldığı tahmin edilmektedir. Farklı dualardan oluşan Ladino dilinde bir eserdir.²⁵

5-Mihtavim (1840): Sultan Abdulmecid'in Şam ve Rodos'ta ortaya çıkan Yahudilere yönelik kan iftiralarna²⁶ yönelik 1840 yılında yayınlandığı fermanın da yer aldığı bazı metinlerden oluşmaktadır. Moşe Montefiero tarafından çoğaltılıp mektupla Londra'daki Yahudilere gönderilmiştir.²⁷

6-Moşe Yedaber (1841): "Musa konuşuyor" anlamına gelen bu başlık Ladino-Türkçe konuşma kılavuzudur. Dönemin hahambaşısı Hayyim Moşe Fresco tarafından hazırlanmıştır.²⁸

7-Nusah ha-Reşima (1845): Karai bilgin Avraham ben Şmuel Firkoviç koleksiyonuna ait bu çalışma Dağıstan'da Derbent yakınlarındaki bir belde olan Mecelis'te (veya Mencilis) bulunan bir yazmanın Yitshak ben Mordehay Trişkan tarafından Judeo-Tatar ve İbraniceye tercümesidir. Yeşua ben Eliyahu 1513'te bu yazmayı istinsah etmiştir. İstinsah edilen nüshanın da Abraham ben Simha tarafından 986 yılında istinsah edilmiştir.²⁹ Yedi yapraklık küçük risaledir. Karai literatürüyle ilgilidir. Yitshak de Castro matbaasında basılmıştır.³⁰

8-İggeret Magid Mitsrim (1848): Bağdat ve Halep hahambaşısı Rabbi Rafael Katsin'e ait bir risale olup Hıristiyanlığa reddiyedir. Dört yapraktan oluşmaktadır. Özel olarak İngiliz misyonerlerinin faaliyetlerine karşı yazılmıştır. Yitshak de Castro matbaasında basılmıştır.

9-Dereh Hayim (1848): Bağdat ve Halep hahambaşısı Rabbi Rafael Katsin'e ait bu eser Hıristiyanlığa reddiyedir. Eser kurgusal karakterler olarak Yahudi Yakup, Hıristiyan Matta ve Müslüman Abdunnebi arasında münazara şeklinde düzenlenmiştir. London Society for Promoting Christianity among the Jews adlı kuruluştta çalışan İngiliz misyoner Alexander McCall, 1837 yılında *Old Paths* adıyla

25 Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, c. 2, s. 619, no: 699.

26 Hıristiyanların, her Pesah bayramı arifesinde küçük bir Hıristiyan çocuğun Yahudiler tarafından öldürüp kanının mayasız hamura katıldığını söylemeleri. Detaylı bilgi için bkz. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, ss. 196-206.

27 Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, c. 2, s. 619, no: 700; *Extracts from letters, etc., received from Sir Moses Montefiore*, J. Wertheimer & Co. Printers, London 1840, ss. 11-12.

28 Julia Philips Cohen-Sarah Abrevaya Stein, *Sephardi Lives: A Documentary History, 1700-1950*, Stanford University Press, Stanford 2014, s. 185; Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, c. 2, s. 619, no: 701.

29 Barry Dov Walfish, *Bibliographia Karaitica: An Annotated Bibliography of Karaites and Karaism*, Leiden-Boston, Brill 2011, s. 201, no: 2634.

30 Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, c. 2, s. 619, no: 702; Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kušta*, s. 235, no: 519.

Yahudiliğe ve Rabbanî literatüre bir reddiye kaleme almıştır. Bu eser Yahudilik alanında yetkin olması ve Yahudi geleneğine (özellikle Talmud'a) derinlikli eleştiriler getirmesi sebebiyle çok ses getirmiştir. Eser, Yahudiyken Hıristiyanlığı seçen Stanislaus Hoga tarafından *Netivot Olam* ismiyle İbraniceye tercüme edilmiş ve 1839 yılında basılmıştır. Kitabın İbranice çevirisi Avrupa ve Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi din adamları arasında ciddi yankı uyandırmış ve yazarın iddialarını çürütmek amacıyla Yahudi din bilginleri harekete geçmiştir.³¹ Rabbi Rafael Katsin'in *Dereh Hayim* isimli bu eseri de bu iddiaları çürütmek amacıyla kaleme alınmış bir Hıristiyanlık eleştirisi ve Yahudilik savunusudur. Katsin'in bu eseri, *Dereh Emet* adıyla basmayı planladığı daha hacimli esere giriş niteliğindeydi. Fakat *Dereh Emet* isimli eser basılmamıştır. *Dereh Hayim*, altı yapraklık mukaddime ve altmış bir yapraklık metinden oluşmaktadır. Yitshak de Castro matbaasında basılmıştır.

10-Limudey ha-Şem (1849): Purim Bayramı'ndan önceki Şabat olarak bilinen Şabat Zahhor ve aybaşılarında yapılacak dualar ve uygulamalarla ilgili bir eserdir. On yapraktır. Nisim de Castro matbaasında basılmıştır.

11-Şemen ha-Tov (1849): Yakov ben Yosef ha-Rofe'nin, Talmud'un Şabat dışındaki bayram günlerini konu edinen *Masehet Beytsa* isimli risalesine yaptığı içtihat ve şerhleri içermektedir. Girişindeki dört yaprakta kapak, İstanbul hahamlarının onay mektupları ve mukaddime yer almaktadır. Eserin metni, yüz yetmiş iki yapraktan oluşmaktadır. Nisim de Castro matbaasında basılmıştır.

12-Tikun ha-Şulhan (1849): Yakov de Leon'a ait dualardan ve farklı konulardan oluşan bir çalışmadır. Otuz iki yapraktır. Moşe de Castro matbaasında basılmıştır.

13-Una Mirada a los Cielos (1850): Nisim de Castro tarafından yayına hazırlanan astronomiyle ilgili bir eserdir. Eserin diğer adı *La puerta de la astronomia* şeklindedir. Yüz otuz iki sayfadan oluşmaktadır. Ladino dilinde olup, Nisim de Castro matbaasında basılmıştır.³²

14- Şulhan Aruh de Moedim (1850): Yosef ben Efrayim Karo'ya ait Yahudi hukuk kitabı Şulhan Aruh'un bayramlar ve özel günlerle ilgili bölümüdür. Kapak Ladino dilindedir. Çalışma, on yapraktır. Yitshak Castro'nun matbaasında basılmıştır.³³

31 David B. Ruderman, "The Intellectual and Spiritual Journey of Stanislaus Hoga: From Judaism to Christianity to Hebrew Christianity", *Converts of Conviction: Faith and Skepticism in Nineteenth Century European Society*, ed. David B. Ruderman, De Gruyter, Berlin 2018, ss. 43-44.

32 Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 235, no: 525; Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, c. 2, s. 619, no: 708.

33 Vinograd, *Otsar ha-Sefer ha-İvri*, c. 2, s. 619, no: 709.

15- Or Yisrael (1853): Leon Hayim de Castro tarafından çıkarılan Ladino dergidir. Derginin Ladino dilindeki ismi “La Luz de Israel” şeklindedir. İki sayısı günümüze ulaşmıştır. Sayının birisi Kırım Savaşı’nı konu edinmekte ve Osmanlı askerlerine cesaret verici sözler içermektedir. Diğeri de finansal konulara değinmektedir.³⁴

16-La escalera a la anvezadura (1853): Protestan misyoneri Alexander Thomson tarafından hazırlanan pedagojik bir eserdir. İki yüz yirmi altı yapraktan oluşmaktadır. Ladino dilindedir. Alfred Black Churchill matbaasında basılmıştır.

17-Ketuba (1853): Yisrael ben Moşe Neccara tarafından hazırlanan *ketuba*dır. Sekiz yapraktan oluşmaktadır.

18-Şulhan Aruh de Moedim (1853): Yosef ben Efrayim Karo’ya ait Yahudi hukuk kitabı Şulhan Aruh’un bayramlar ve özel günlerle ilgili bölümüdür. Metin İbranice, sadece kapak Ladino dilindedir. On üç yapraktır. Yitshak Castro’nun matbaasında basılmıştır.

19-Elle Toldot Bney Yisrael (1854): İskoçyalı misyoner Alexander Thomson tarafından hazırlanan Yahudilere yönelik misyonerlik faaliyetleri için basılan bir çalışmadır. Tevrat merkezli İsrailoğullarının tarihinin anlatıldığı bir metindir. İlk altı yaprak; giriş ve mukaddimeden oluşmakta, eserin metin kısmı ise yüz yetmiş dört yapraktan meydana gelmektedir. Alfred Churchill matbaasında basılmıştır.

20-Otsar Divrey Laşon ha-Kodeş (1855): *Diksiyonaryo de la lingua santa* ismiyle de bilinen bu çalışma, William Gottlieb Schaffler’in Tevrat’ta geçen İbranice kelimelerin etimolojileri ve anlamları üzerine yazdığı sözlüktür. Alfred Churchill matbaasında basılmıştır. Dört yüz kırk yapraktan oluşmaktadır.

21-Urim ve Tumim ha-Hadaş (1855): Fal ve muska benzeri bir çalışma olup Meir Rabinovitz tarafından hazırlanmıştır. On altı yapraktan müteşekkildir. Kayul (?) matbaasında basılmıştır.

22-La alma de hombre (1855): İngiliz misyonerleri tarafından hazırlanan yüz dört yapraklık etik konulu bir çalışmadır. Alfred Churchill matbaasında basılmıştır.

23-El manadero o la fuente de sensya (1855): Bilimin kaynağı anlamına gelen bu başlık bilimsel ve edebi konuları ele alan bir süreli yayındır. Ladino dilindedir. Alfred Churchill matbaasında basılmıştır. İngiliz misyonerleri tarafından

34 Olga Borovaya, *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire*, Bloomington 2012, ss. 37-39.

Hıristiyan propagandası amacıyla basılan resimli bir gazetedir.³⁵ Her bir sayı sekiz yapraktır.

24-El catecismo menor (1855): İngiliz Protestan misyonerlerin İngilizceden çevirdikleri bir eser olup Tevrat ve İncil ışığında Hıristiyan yaşamının nasıl sürdürüleceğini anlatan bir akaid ve ilmihal kitabı hüviyetindedir. Seksen dört yapraktır. Alfred Churchill matbaasında basılmıştır.

25-Kav ha-Yaşar (1857): Rabbi Tzvi Hirsch Kaidanover'e (ö. 1719) aittir. Bu eser, Yahudi ahlâk edebiyatının başyapıtlarından biri olarak görülmektedir. İçerisinde hikâyeler, adab-ı muaşeret kuralları ve gelenek-görenekler yer almaktadır. Nisim Hayyim Piferno tarafından yayına hazırlanmıştır. Eserin girişinde İstanbul hahamlarının onay mektupları mevcuttur. Ladino dilindedir. Yüz yetmiş dokuz yapraktır.

26-Jurnal Yisraelit (1860): Yehezkiel Gabay'ın³⁶ editörlüğünde yayın yapan Ladino gazetedir. Perşembe günleri çıkan gazete Şabat hakkında okurlarını da bilgilendirmekteydi. Yayın politikası, *Meclis Pekidim* adı verilen bir konsil tarafından belirlenmekteydi. Dönemin hahambaşısı Yakov Avigdor³⁷ ve Abraham de Comando gibi etkili isimlerin desteğiyle yayın hayatını sürdürmüştür. Bu gazete, aynı zamanda Osmanlı sarayının aldığı kararları Yahudi cemaatine ileten ve farklı fikirlerdeki insanların gönderdikleri mektupları paylaşan bir yayın organıdır. İstanbul'daki Karai cemaati de zaman zaman bu gazete aracılığıyla sesini duyurmaya çalışmıştır. Gazete, yayın politikası itibariyle modernleşmeyi savunmaktaydı. 1873 tarihinden itibaren *El Nasyonel* adıyla yayımına devam etmiştir.³⁸

27-Hemdat Yamim (1860): Kabalacı bakış açısıyla Yahudilikteki farklı adet ve uygulamalardan bahseden eserdir. Yazarı bilinmemektedir. Kayul matbaasında basılmıştır. Seksen sekiz yapraktır.

28-Maase ha-Yehudit (1860): Yahudi kutsal metinleri arasına dâhil edilmeyen ve apokrif kitaplardan sayılan Yudit Kitabı'nın Ladino çevirisidir. Yudit adında Yahudi bir kadının, Nebukadnetsar'ın ordularının başkomutanı Holofernes'i öldürüp Yahudileri kurtarmasını konu edinmektedir. On üç yapraktır.

35 Avner Levy, "The Jewish Press in Turkey", *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, ed. Gad Nassi, The Isis Press, İstanbul 2001, s. 16.

36 Yehezkiel Gabay ile ilgili geniş bilgi için bkz. Güleriyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, ss. 142-143.

37 Bkz. Ülkühan Olgun, *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, Giza Yayınları, İstanbul 2009, s. 86.

38 Borovaya, *Modern Ladino Culture*, ss. 39-43.

29-Marpe le-Nefeş (1860): Hemdat Yamim, Zohar ve Neviim bölümü kitaplarından Yahudilerin kurtuluşu ile ilgili konuların derlenmiş halidir. Bu konular üzerine yapılan şerh ve içtihatlardan oluşmaktadır. Şabat günlerinde okunmak üzere hazırlanmıştır.³⁹ Seksen sekiz yapraktır. Kayul matbaasında basılmıştır.

30-Kanunname de penas (1860): Osmanlı ceza hukukuyla ilgili yasaların Ladino çevirisidir. Hayim Piferno tarafından hazırlanmış ve Kayul matbaasında basılmıştır. Elli beş yapraktır.

31-Komplas de Purim (1860): Purim Bayramı'yla ilgili şiirler içeren bir metindir. On altı yapraktır. Aynı yıl içerisinde on iki ve on dokuz sayfalık iki ayrı nüshası daha basılmıştır.

32-Komplas Nuevas de Purim (1860): Purim Bayramı'yla ilgili yeni şiirler içeren metindir. Ladino dilinde olup dokuz yapraktır.

33-Libriko de Modaa (1861): Hayim Piferno tarafından hazırlanan etik konulu bir çalışmadır. Sekiz sayfadır. Kayul matbaasında basılmıştır.

34-Mekor Hayim (1861): Hayim Avraham Uziel tarafından kaleme alınan bir eserdir. Ortaçağ'daki Yahudi düşünürlerin görüşler alınarak onlar hakkında değerlendirme ve yorumlarda bulunmaktadır.⁴⁰ Ladino dilinde kaleme alınmıştır. Eserin birinci ve ikinci ciltleri aynı sene İzmir ve Selanik'te basılmıştır. Bu çalışma, eserin üçüncü cildir. Yehezkiel Gabay matbaasında basılmıştır. Yüz kırk dört sayfadır.

35-La escalera a la anvezadura (1862): Protestan misyoneri Alexander Thomson tarafından hazırlanan pedagojik bir eserdir. İki yüz yirmi altı yapraktan oluşmaktadır. Ladino dilindedir. Alfred Black Churchill matbaasında basılmıştır.

36-Yavo ha-Levi (1862): Yosef ben Eliyahu Halevi'ye ait Yahudi dini hükümleriyle ilgili içtihat ve açıklamaların yer aldığı fetvalar kitabıdır. Moşe de Castro matbaasında basılmıştır. Seksen beş yapraktır.

37-Eldad ha-Dani (1863): Yahudi halk hikâyeleridir. On altı yapraktır. Tattoos (Thaddens) Divitçiyen matbaasında basılmıştır.

38-İmrey Bina (1863): Rabbi Yitshak ben Şlomo Farhî tarafından kaleme alınan ahlaki konulardan bahseden ve Atina'daki Yahudi cemaatinin gündemini ele alan bir eserdir. Nissim Piferno tarafından yayına hazırlanmıştır. Ladino dilindedir.

39 Nassi, "Amplified Glossory of Book Printing", s. 106.

40 Nassi, "Amplified Glossory of Book Printing", s. 106.

39-Ze Eliyahu (1863): İzmir hahamlarından Eliyahu ben Şlomo Abraham ha-Kohen'e ait Ladino dilinde bir çalışmadır. On altı sayfadır. Tattoos (Thaddens) Divitçiyan matbaasında basılmıştır.

40-Sipur Malhey Otmancik (1863): Osmanlı sultanlarını anlatan Ladino eserdir. Yosef Sambari'nin *Divrey Yosef* isimli eserinden iktibasla hazırlanmıştır. On sekiz yapaktır.

41-Kanunname de Tigaret (1863): Osmanlı ticaret hukukuyla ilgili yasaların Ladino çevirisidir. Yehezkiel Gabay matbaasında basılmıştır. Yüz yirmi altı yapaktır.

42-Kav ha-Yaşar (1863): Rabbi Tzvi Hirsch Kaidanover'e (ö. 1719) aittir. Yahudi ahlak edebiyatının önemli eserlerinden biri olarak görülmektedir. İçerisinde hikâyeler, adab-ı muaşeret kuralları ve diğer gelenekler yer almaktadır.

43-El Trezoro (1865): Jurnal Yisraelit gazetesinin eki olarak ayda iki defa çıkan yayındır. Siyasi konulara değinmektedir. Yehezkiel Gabay tarafından yayına hazırlanmaktadır.⁴¹

44-Maalat Şalom (1865): Rabbi Hayyi ben Avraham Uziel'e aittir. Ladino dilindedir. Avraham Halevi tarafından yayına hazırlanmıştır. On altı yapaktır.

45-Elle Toldot Bney Yisrael (1854): İskoçyalı misyoner Alexander Thomson tarafından hazırlanan Yahudilere yönelik çalışma. Tevrat merkezli İsrailoğullarının tarihinin anlatıldığı bir metindir. İki yüz seksen altı yapaktır. Artin Minasian matbaasında yayınlanmıştır.

46-Nizamname de Munisipalitis (1868): Yerel yönetimlere yönelik 1868 yılında yürürlüğe giren Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'nin Ladino çevirisidir. Yirmi dört sayfadır. Journal Yisraelit'in matbaasında basılmıştır.

47-Şulhan Aruh de Moedim (1869): Yosef ben Efrayim Karo'ya ait Yahudi hukuk kitabı Şulhan Aruh'un bayramlar ve özel günlerle ilgili bölümüdür. Yitshak Castro'nun matbaasında basılmıştır. Metin İbranice sadece kapak Ladino dilindedir. Sekiz yapaktır.

48-Kanunname de penas (1870): Osmanlı ceza hukukuyla ilgili yasaların Ladino çevirisidir. Altmış üç sayfadır.

49-El Tiempo (1872): 1872 yılında başlayan ve 1930'a kadar yayın hayatına devam eden Ladino dergidir. Derginin editörlüğünü David Fresco yürütmüştür.

41 Olga Borovaya, *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire*, Indiana University Press, Bloomington 2012, s. 41; Yaari, *ha-Defus ha-Ivri be-Kuşta*, s. 239, no: 539.

İstanbul'daki en ciddi ve en etkili Yahudi gazetesi olarak gösterilmektedir. Modernist düşünceleri savunmaktadır ve geleneksel Yahudiliğe ve hahamlara katı bir düşmanlık sergilemektedir. İstanbul'daki Yahudiler arasında eğitim dilinin Türkçe olması için yoğun propaganda faaliyeti göstermektedir. Derginin yayın politikalarından biri de Siyonizm karşıtıdır. Editör David Fresco, Siyonizm'i Sabataycılığın yeni versiyonu olarak görmekteydi.⁴²

50-El libro de oraciones (1872): Ladino dilinde dua kitabıdır. İngiltere ve İrlanda'daki Hıristiyanlar için hazırlanmış olan dua kitabının çevirisidir. İngiliz misyonerler tarafından basılmıştır. Yüz doksan sayfadır.

51-El Nasyonel (1873): Yehezkiel Gabay'ın editörlüğünde 1860 yılında yayın hayatına başlayan *Jurnal Yisraelit* isimli derginin 1873 yılı itibariyle yeni adıdır. Modernistliği savunan dergi siyasi konularda yayın yapmaktadır. Hahambaşılık ve Yahudi yöneticilerle yakın bağı olan gazete, Yahudi dini liderlerden finansal destek de almıştır. Yehezkiel Gabay'ın oğlu Yitshak Gabay'ın editörlüğünde yayın yapmıştır.

52-El assélio de Rhodes (1873): 1522 tarihli Rodos muhasarasını konu olan Pierre Baudin'in *Le siège de Rhodes* isimli eserinin Joseph Carmona tarafından yapılan çevirisidir.

53-El Libro de la Ley (1873): Tanah'ın Neviim ve Ketuvim bölümlerinin Ladino çevirisidir. 560 ve 630 yapraktan oluşmaktadır. Ermeni Boyacıyan matbaasında basılmıştır.

54-Tehilim el libro de salmos (1873): Mezmurlar Kitabı'nın Ladino çevirisidir. Ermeni Boyacıyan matbaasında basılmıştır. İbranice ve Ladino çeviri karşılıklı sayfalarda olacak şekilde basılmıştır. Üç yüz altmış yedi yapraktır.

55-Sefer Tora Neviim ve-Ketuvim (1873): Tanah'ın Tora, Neviim ve Ketuvim bölümlerinin Ladino çevirisidir. İbranice ve Ladino çeviri karşılıklı sayfalarda olacak şekilde basılmıştır. Üç bölüm sırasıyla, 559, 630, 634 yapraktır. Ermeni Boyacıyan matbaasında basılmıştır.

56-Alliance Israélite Universelle (1875): Alliance Israélite Universelle Yahudi organizasyonun 14 Mart 1875'te yapılan 12. genel kongresinde alınan kararlarla ilgili yetmiş dört sayfalık bir metindir. *El Nasyonel* dergisinin matbaasında basılmıştır.

42 Rodrigue, *French Jews Turkish Jews*, s. 129.

57-Las cartas de Paul el apóstol a los romanos y a los hebreos (1876): Pavlus'un Romahlara ve İbranilere mektubunun Ladino çevirisidir. Ermeni Boyacıyan matbaasında basılmıştır. Otuz altı ve yirmi dokuz sayfadır.

Sonuç

Tanzimat dönemindeki İbrani matbuatının işlendiği bu çalışmadan ana hatlarıyla şu sonuçlara varılmıştır:

I. Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerin etki alanına yoğun bir biçimde girdiği bu dönemde, Osmanlı'daki Yahudilerin de Avrupalı Yahudi kuruluşlarının etkisi altında kaldıkları ve onların etkisi altına girdikleri görülmektedir. Özellikle Fransa merkezli *Alliance Israelite Universelle* adlı kuruluş gerek açtığı okullarla gerekse yayınlarla Osmanlı'daki Yahudileri kültürel ve siyasi açıdan doğrudan etkilemiştir. Bu süreçte Avrupalı Yahudilerin İstanbul'daki Yahudilere nazaran çok daha varlıklı olması Osmanlı Yahudilerini çok kırılğan ve etkiye açık bir duruma getirmiştir.

II. Yahudilerin Osmanlı topraklarında matbaacılık faaliyetlerine başladığı 1493 yılından itibaren Tanzimat dönemine gelene kadar zaman içerisinde yer yer Ladino dilinde eserler basıldığı görülmektedir. Ladino diliyle ilgili ilk ciddi canlanma 18. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte o dönemde de Ladino'ya kıyasla İbranice eser basımının her halükârda Ladino eserlerden daha fazla olduğu görülmektedir. Tanzimat dönemindeki İbrani matbuatı incelendiğinde Ladino eser basımının İbraniceye kıyasla çok daha fazla olduğu ve Ladino'nun İbrani matbuatında merkezi dil konumuna yükseldiği görülmektedir.

III. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte Avrupalı devletlerin Osmanlı içişlerine müdahaleleri ve gayrimüslimler üzerindeki nüfuz politikaları Tanzimat döneminde çok yoğun bir şekilde kendisini göstermiştir. Bu süreçte başta İngiltere olmak üzere Protestan misyonerlerin Osmanlı'daki Yahudileri Hristiyanlaştırmak gibi özel bir görevle Osmanlı'ya geldikleri ve bu noktada da Yahudi cemaatleri ciddi anlamda etkiledikleri görülmektedir. Tanzimat döneminde basılan bazı eserlerin doğrudan İngiliz misyonerler tarafından Yahudilere yönelik propaganda amaçlı basıldığı görülmektedir. Dönemle ilgili İstanbul'daki bazı hahamların Hristiyan oldukları şeklindeki kayıtlar durumun ciddiyetini göstermektedir. İngiliz Protestan misyonerlerin, misyonerlik faaliyetleri kapsamında İbranice ve Ladino dilinde eserler basmaları da Tanzimat dönemi İbrani matbuatı bağlamında çok ilginç bir durum arz etmektedir.

IV. Tanzimat dönemi İbrani matbuatında dikkat çeken hususlardan birisi de daha önceki dönemlerde rastlanmayan gazete kültürünün ortaya çıkmasıdır. Bu

anlamda kitap basımına paralel olarak yoğun bir şekilde Ladino dilinde gazetelerin yayınlanması İbrani matbuatın türü açısından ilginç bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

V. İstanbul'da yaşayan Yahudilerin Osmanlı Devleti'nin siyasi ve hukuki gelişmelerini yakından takip ettikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki ceza nizamnamesi, ticaret ve belediye nizamnamelerinin, yürürlüğe girdiği yıl Ladino diline çevrilerek matbaalarda basıldığı ve Yahudiler arasında dolaşıma sokulduğu görülmektedir. Bu anlamda bu matbaalar, devletin aldığı kararları Yahudi cemaatine iletme mekanizması olarak işlev görmüşlerdir.

VI. Tanzimat dönemi matbaaları incelendiğinde Ermeni, Rum, Yahudi, İngiliz ve diğer milletlerden farklı matbaacılar olduğu görülmektedir. Özellikle de Ermeni ve İngiliz matbaacıların İbrani karakterlerini barındıran matbaalara sahip olmaları ve Ladino ve İbranice eser basmaları dikkat çekici bir durumdur.

VII. Tanzimat dönemi yayın yapan gazeteler incelendiğinde Yahudi cemaatinin bu matbuatta yoğun bir şekilde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri konularıyla yakından ilgilendiği görülmektedir. Örneğin, Kırım Savaşı ve Bulgarlarla yapılan savaşlar ve Batılı devletlerle imzalanan barış antlaşmaları Yahudiler tarafından çıkarılan gazetelerin ana konuları arasında yer almaktadır. Çıkarılan gazetelerin finanse edildikleri yerlere ve siyasi pozisyonlarına göre geleneksel Yahudilik taraftarı ya da modernizm taraftarı oldukları görülmektedir.

Kaynaklar

Ben Naeh, Yaron, "Hebrew Printing Houses in the Ottoman Empire", *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, ed. Gad Nassi, The Isis Press, İstanbul 2001, ss. 73-96.

Borovaya, Olga, *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire*, Indiana University Press, Bloomington 2012.

Cohen, Julia Philips, Sarah Abrevaya Stein, *Sephardi Lives: A Documentary History, 1700-1950*, Stanford University Press, Stanford 2014.

Eliot, Simon, Jonathan Rose (ed.), *A Companion to the History of the Book*, Wiley-Blackwell Publishing, Hong Kong 2009.

Eroğlu, Ahmet, Hikmet, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Extracts from letters, etc., received from Sir Moses Montefiore, J. Wertheimer & Co. Printers, London 1840.

Gracia, Manule Jose Pedrasa, "Minor Printing Offices in Fifteenth and Sixteenth-Century Aragon: Híjar, Huesca and Épila", *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe*, ed. Benito Rial Costas, Brill, Leiden 2013, ss. 309-323.

Güteryüz, Naim, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 2011.

Hacker, Joseph, "The Intellectual Activity of the Jews of the Ottoman Empire During the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, ed. Isadore Twersky&Bernard Septimus, Harvard University Press, Cambridge 1987, ss. 95-135.

Lapçinciyan, Teotoros, *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, Bircamanlar Yayıncılık, İstanbul 2012.

Lehmann, Matthias B., *Ladino Rabbinic Literature&Ottoman Sephardic Culture*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2005.

Levy, Avner, "The Jewish Press in Turkey", *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, ed. Gad Nassi, The Isis Press, İstanbul 2001, ss. 13-28.

Meral, Yasin, *İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı*, Divan Kitap, İstanbul 2016.

Nassi, Gad, "Amplified Glossary of Book Printing", *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, ed. Gad Nassi, The Isis Press, İstanbul 2001, ss. 97-114.

Offenberg, Adri K., "Printing", *The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture*, ed. Judith Baskin, Cambridge University Press, New York 2011, ss. 495-497.

Olgun, Ülkühan, *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, Giza Yayınları, İstanbul 2009.

Rodrigue, Aron, *French Jews, Turkish Jews, The Alliance Israelite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1990.

Ruderman, David B., "The Intellectual and Spiritual Journey of Stanislaus Hoga: From Judaism to Christianity to Hebrew Christianity", *Converts of Conviction: Faith and Skepticism in Nineteenth Century European Society*, ed. David B. Ruderman, De Gruyter, Berlin 2018, ss. 41-53.

Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York University Press, New York 1991.

Trani, Yosef ben Moşe, *Tsafnat Pa'neah*, Venedik 1648.

Vinograd, Yeša'yahu, *Otsar ha-Sefer ha-İvrî*, ha-Mahon le-Bibliyografya Memuḥşevet, Kudüs 1994.

Walfish, Barry Dov, *Bibliographia Karaitica: An Annotated Bibliography of Karaites and Karaism*, Leiden-Boston, Brill 2011.

Werner, Amram David, *The Makers of Hebrew Books in Italy*, Edvard Stern Publishing, Philadelphia 1909.

Yaari, Avraham, *ha-Defus ha-İvrî be-Kušta*, Magnes Press, Kudüs 1967.